

Introduction of the exploratory text analysis method: a critique on Islamic management research methods

Mohsen Zamani (Corresponding author, Ph.D., researcher and university lecturer, Payam Noor University, Tehran, Iran, m.zamani100@yahoo.com)

Reza Najjari (PhD, Associate Professor, Department of Management, Payam Noor University, Tehran, Iran, najjari1344@pnu.ac.ir)

Hasan abedijafari (Doctor of specialization, assistant professor, retired faculty member of Tehran University and chairman of the board of the Scientific Association of Organizational Behavior Management, h_abedijafari@yahoo.com)

ARTICLE INFO

Article History

Received: 2022/08/14

Accepted: 2022/11/26

Key Words:

Exploratory Research Text,
Pattern,
Nahj al-Balagheh,
Malik Al-Ashtar's Treaty,
Islamic Texts,
Islamic Management

ABSTRACT

This article tried to critically review the methodology of Islamic management articles and introduce and explain a new method in Islamic management research entitled "exploratory text analysis." For this purpose, after a comprehensive and analytical review of prevailing research methods in Islamic management research and identifying the gap in the methodology of this field, the new method of "exploratory text analysis" has been introduced in an eight-step process, initially. Next, its features and differences compared to other methods had explained. Then, a sample of work done with this method, titled "exploration of Imam Ali's leadership model from Malik Ashtar's treaty" and its stages were described. The results of this research showed that the introduced method has a suitable capacity to discover and extract the conceptual pattern hidden in Islamic texts. It provides the possibility to receive the main message and the intention of the author of the text independently and comprehensively and without prejudice.

معرفی روش متن‌پژوهی اکتشافی: نقدی بر روش‌های تحقیق مدیریت اسلامی

محسن زمانی (نویسنده مسئول، دکترای تخصصی، پژوهشگر و مدرس دانشگاه، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

(m.zamani100@yahoo.com)

رضا نجاری (دکترای تخصصی، دانشیار، گروه مدیریت، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. (najjari1344@pnu.ac.ir)

حسن عابدی جعفری (دکترای تخصصی، استادیار، عضو هیئت علمی بازنشسته دانشگاه تهران و رییس هیئت مدیره انجمن علمی

مدیریت رفتار سازمانی (h_abedijafari@yahoo.com)

چکیده

این مقاله درصدد است تا ضمن انجام مروری انتقادی بر روش‌شناسی مقالات مدیریت اسلامی، روشی جدید در تحقیقات مدیریت اسلامی با عنوان «متن‌پژوهی اکتشافی» را معرفی و تبیین کند؛ بدین منظور پس از مروری جامع و تحلیلی بر روش‌های پژوهش متداول در تحقیقات مدیریت اسلامی با شناسایی خلأ موجود در روش‌شناسی این حوزه، روش جدید «متن‌پژوهی اکتشافی» در یک فرایند هشت مرحله‌ای معرفی، و ویژگی‌ها و وجوه تمایز آن نسبت به سایر روش‌ها توضیح داده می‌شود. در ادامه نیز یک نمونه کار انجام شده با این روش، با عنوان «اکتشاف الگوی رهبری امام علی از عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه» و مراحل انجام آن بیان می‌گردد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که روش معرفی شده از ظرفیت مناسبی برای کشف و استخراج الگوی مفهومی نهفته در متون اسلامی برخوردار است و امکان دریافت پیام اصلی و مقصود صاحب متن را به صورت مستقل و جامع و بدون پیش‌داوری فراهم می‌سازد.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۰۵

واژگان کلیدی:

متن‌پژوهی اکتشافی،

الگو،

نهج البلاغه،

عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه،

متون اسلامی،

مدیریت اسلامی

مقدمه

انسان برای جستجو و یافتن حقیقت پدیدارهای جهان، افزون بر خود شناخت به روش شناخت نیز نیازمند است و به همین سبب همواره علاوه بر تلاش برای شناخت پدیدارهای مختلف در پی شناسایی و به‌کارگیری روش‌های مناسب بوده است. روش یک یا چند عمل معین نیست، بلکه فرایندی از فعالیت‌های منظم و متوالی برای رسیدن به هدفی از پیش تعیین شده است (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۳۸). درحقیقت انسان به مرور زمان توانسته است تلاش‌های علمی خود را با تکیه بر اصولی مشترک به روش‌هایی تبدیل کند که محصول آن علمی است که امروزه از آن بهره‌مندیم و البته روز به روز در حال گسترش و دگرگونی است (خنیفر و زروندی، ۱۳۸۹، ص ۲۴۴)؛ ازاین‌رو دستیابی به هدف‌های علم یا شناخت علمی تنها با روش‌شناسی^۱ درست، ممکن و میسر است، بنابراین پژوهشگران به این مهم توجه دارند که اعتبار دستاوردهای تحقیق به شدت تحت‌تأثیر اعتبار روشی است که برای تحقیق خود برگزیده‌اند (خاکی، ۱۳۷۸، ص ۱۵۵؛ به نقل از افجه و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۳۵). بر این اساس بهره‌مندی از «روش‌های تحقیق»^۲ کاملاً ضروری و اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد. این موضوع به شکل جدی‌تری در علوم انسانی مطرح است، زیرا موضوع علوم انسانی به‌طور ویژه به کنش‌های انسانی می‌پردازد و در مطالعه آن باید افزون‌بر ویژگی‌های ظاهری، بعد پنهان آن نیز به درستی بررسی شود و این کار نیازمند به‌کارگیری روش‌های پژوهش درست و متناسب با موضوع است.

از سوی دیگر اسلام به‌عنوان نظامی جامع که در فطرت انسان ریشه دارد و از سرچشمه وحی سیراب می‌شود و با دیدی عمیق و بینش گسترده‌ای به انسان و انسانیت در ابعاد مختلف می‌نگرد؛ نظام ارزشی ویژه‌ای دارد که در پناه آن، سعادت و کمال انسان را تضمین می‌کند (تقوی دامغانی، ۱۳۹۰؛ به نقل از تاجمیر ریاحی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۹۴). جامعه اسلامی برای اداره بهتر خود نیازمند سامان یافتن امور براساس آموزه‌های اسلامی است. عمل براساس دستورهای اسلامی می‌تواند وعده سعادت یافتن جامعه را

محقق کند؛ ازاین‌رو پژوهشگران اسلامی در همه رشته‌ها تلاش دارند که توصیه‌های اسلامی را استخراج کنند و به‌کارگیرند (منطقی، ۱۳۹۷، ص ۱۴۰). اندیشمندان مدیریت اسلامی نیز همواره در تلاشند تا با کنکاش علمی، آموزه‌های اسلامی در مورد مدیریت و سازمان را استخراج کنند و همین موضوع موجب شده است که در سال‌های گذشته، رشدی سریع و گسترده در تحقیقات حوزه مطالعات مدیریت اسلامی در کشور رخ دهد و به همراه آن محققانی نیز کوشیده‌اند که برای انجام این تحقیقات روش‌های پژوهش مناسب و درخور مطالعات مدیریت اسلامی را بررسی و معرفی و یا حتی ابداع کنند. با وجود تلاش‌های ارزشمند انجام شده در این زمینه به نظر می‌رسد این موضوع هنوز جای کار زیادی دارد و در این راستا معرفی روش‌های مناسبی که ظرفیت لازم برای فهم متون اسلامی در بستر خود و توانایی استخراج الگوهای مدیریتی کاربردی متناسب با عصر حاضر را داشته باشند، بسیار ضروری است.

این مقاله درصدد است تا ضمن انجام مروری انتقادی بر روش‌شناسی مقالات مدیریت اسلامی و با معرفی روشی جدید در تحقیقات متن‌محور مدیریت اسلامی با عنوان «متن‌پژوهی اکتشافی» گامی در این راه بردارد؛ بدین منظور نخست روش‌های پژوهش در تحقیقات مدیریت اسلامی و پژوهش‌های انجام شده در حوزه روش‌شناسی آن بررسی و تحلیل می‌شود. سپس روش پیشنهادی این مقاله با عنوان «متن‌پژوهی اکتشافی» معرفی و تشریح می‌گردد و در ادامه به منظور تبیین بهتر روش یک نمونه کار تحقیقی انجام شده با این روش، با عنوان «اکتشاف الگوی رهبری امام علی (علیه السلام) از عهدنامه مالک اشتر (ع.س)» بررسی می‌شود. در بخش پایانی نیز مباحث جمع‌بندی، نتیجه‌گیری و پیشنهاداتی مطرح می‌شود.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

بررسی پژوهش‌های انجام شده در حوزه مدیریت اسلامی نشان می‌دهد که پژوهشگران برای انجام آنها از روش‌های مختلفی استفاده کرده‌اند و همواره یکی از دغدغه‌های اصلی محققان انتخاب روش پژوهش مناسب بوده است؛ با وجود آن، تحقیقاتی

1. Reaserch methodology

2. Reaserch methods

آنها نشان داده می‌شود. با توجه به ظرفیت مناسبی که این روش برای انجام تحقیقات رشته مدیریت دارد؛ از زمان معرفی شدن در کشور (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰) با استقبال محققان رشته مدیریت روبه‌رو شد، به دنبال آن بخش زیادی از تحقیقات مدیریت اسلامی نیز از این روش استفاده کردند. بررسی این تحقیقات نشان می‌دهد که در بیشتر آنها، محققان مفهومی مرتبط با مدیریت را در یک متن مکتوب (مانند قرآن و نهج البلاغه) و یا نتایج حاصل از مصاحبه جستجو می‌کنند؛ به بیان دیگر در این روش محقق بیش از آنکه به دنبال کاوش در متن و دریافت پیام متن باشد، در جستجوی مفهومی مشخص و از پیش تعیین شده است؛ از این رو شاید دچار نوعی تفسیر به رأی شود و پیش فرض‌های محققان بر فرایند تحقیق و یافته‌های آنان اثر گذارد. افزون بر آن معمولاً مدل‌هایی استخراج شده از تحلیل مضمون به صورت شبکه مضامین بوده، و در آن روابط علی بین مفاهیم مشخص نبوده است؛ به بیان دیگر با این روش محققان با محدودیت‌هایی در استخراج مدل‌هایی روبه‌رو می‌باشند.

روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد: روش گراندد تئوری^۲ یا نظریه‌پردازی داده‌بنیاد برای تدوین تئوری‌هایی است که در داده‌های گردآوری و تحلیل شده به صورت نظام‌مند ریشه دارد. هدف نهایی این روش، ارائه تبیین‌های جامع‌تئوریک درباره یک پدیده خاص است که به صورت استقرایی از مطالعه آن پدیده حاصل می‌شود (دانایی فرد و امامی، ۱۳۸۶). از دیدگاه برخی اندیشمندان این روش با توجه به ویژگی‌های درونی همچون کیفی بودن، استقرایی بودن، انعطاف‌پذیری در بازخوانی و بازاندیشی مسئله پژوهش و رویکرد نظریه‌سازی و نیز به سبب ارتباط نزدیک به شیوه‌های پژوهش دینی و اسلامی، این ظرفیت را دارد که در بسیاری از رشته‌های علمی، به ویژه مباحث دینی و اسلامی به کار رود و به نتایج ارزشمندی دست یابد (بهریزی لک و علی‌یاری، ۱۳۹۶، ص ۵۶۳)؛ از این رو ظرفیت‌های موجود در این روش و پذیرش آن به عنوان یک روش پژوهش متداول در رشته مدیریت به اقبال محققان حوزه مدیریت اسلامی به استفاده از آن انجامیده است. پژوهشگران مدیریت اسلامی هنگام استفاده از

که در حوزه آسیب‌شناسی مدیریت اسلامی انجام شده، نشان می‌دهد که مشکلات روش‌شناختی همچون فقدان روش‌شناسی روشن و قابل قبول در این باره به عنوان یک مانع اساسی در پیشبرد تحقیقات مدیریت اسلامی به شمار می‌رود (عابدی جعفری و ازگلی، ۱۳۸۸؛ سهرابی و همکاران، ۱۳۹۰؛ اعظمی و همکاران، ۱۳۹۲؛ صادقی و همکاران، ۱۳۹۴ و ۱۳۹۶).

به طور خلاصه بررسی روش‌شناسی تحقیقات مدیریت اسلامی نشان می‌دهد که بخش زیادی از پژوهش‌ها با تمرکز بر متون اسلامی همانند قرآن، نهج البلاغه و ... انجام شده است و برای این کار بیشتر محققان از روش‌های تحقیقی همچون تحلیل مضمون، تحلیل محتوا، نظریه‌پردازی داده بنیاد، توصیفی تحلیلی، فرامطالعه، تحقیق موضوعی در قرآن کریم، دلالت پژوهی و ... استفاده کرده‌اند؛ بدیهی است هریک از این روش‌ها کاربرد مشخصی دارند و با وجود اینکه به کارگیری آنها در جای خود کمک شایانی به پیشبرد تحقیقات مختلف می‌کند، ولی توانایی تبیین همه تحقیقات مدیریت اسلامی را نداشته است و در پاره‌ای موارد ظرفیت لازم در استنباط درست از متن را ندارند. در بین روش‌های یادشده سه روش تحلیل مضمون، تحلیل محتوا و نظریه‌پردازی داده‌بنیاد بیش از سایر روش‌ها در تحقیقات مدیریت اسلامی به کار رفته است؛ از این رو در ادامه به منظور تبیین بهتر بحث به بررسی اجمالی این سه روش و ظرفیت آنها برای بررسی متون اسلامی می‌پردازیم.

روش تحلیل مضمون:^۱ در این روش پس از مطالعه متن، کدهای اولیه از متن استخراج شده و سپس با کدگذاری مجدد، کدهای استخراج شده در قالب مفاهیم قرار می‌گیرد و در نهایت مقوله اصلی تشکیل می‌شود (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰). در این روش بر اساس روندی مشخص مضمون‌های پایه (شناسه‌ها و نکات کلیدی متن)، سازمان‌دهنده (مضمون‌های به دست آمده از ترکیب و تلخیص مضمون‌های پایه) و فراگیر (مضمون‌های عالی و دربرگیرنده اصول حاکم بر متن به مثابه کل)، نظام‌مند و به صورت نقشه‌های شبکه تارنما، رسم و مضمون‌های برجسته هریک از این سه سطح همراه با روابط بین

2. Grounded Theory

1. Thematic Analysis

می‌توان گفت در پژوهش‌هایی که با روش تحلیل محتوا انجام می‌گیرد، معمولاً تأکید محقق بر کاویدن موضوع یا شاخه‌ای از مدیریت در متون اسلامی است؛ از این‌رو شاید کار تحقیقی با مشکل تفسیر به رأی یا تطبیق اجباری مفاهیم مدیریت با مفاهیم اسلامی روبه‌رو شود؛ افزون بر آن، فقدان تعریف و رویه قطعی و مشخص نبودن مراحل کار می‌تواند در کاربرد این روش مشکلاتی را پدید آورد.

با وجود اینکه بخش زیادی از پژوهش‌های مدیریت اسلامی با استفاده از روش‌های پیش‌گفته انجام شده است، بررسی بیشتر در حوزه روش‌شناسی تحقیقات مدیریت اسلامی نشان می‌دهد یکی از دغدغه‌های محققان، شناسایی روش‌های پژوهش متناسب با متون اسلامی بوده و برای دستیابی به این مهم مطالعات و تحقیقات فراوانی در حوزه روش‌شناسی تحقیق در متون اسلامی برای پژوهش‌های مدیریت اسلامی انجام گرفته است. این تحقیقات معمولاً به دنبال بررسی روش‌های به کار رفته و یا ابداع و معرفی شیوه‌ای خاص در پژوهش‌های مبتنی بر متون اسلامی بوده و برای این کار از روش‌های تحقیق کیفی متداول در علوم انسانی و یا روش‌های تحقیق در علوم اسلامی و یا ترکیبی از هر دو استفاده کرده‌اند. برخی از این موارد عبارتند از:

۱. درآمدی بر روش‌شناسی فهم معارف روان‌شناختی از احادیث (پسندیده، ۱۳۸۶)؛
۲. رویکرد اسلامی به روش‌شناسی پژوهش تربیتی: تبیین امکان و ضرورت (صادق‌زاده قمصری، ۱۳۸۶)؛
۳. روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل، روشی برای گردآوری، تحلیل و استنتاج از داده‌های کیفی پربعد در مسیر توسعه دانش مدیریت اسلامی (ترک‌زاده، ۱۳۸۸)؛
۴. مروری بر سیر تحقیقات مدیریت اسلامی در ایران (عابدی جعفری و ازگلی، ۱۳۸۸)؛
۵. معرفی روش‌شناسی نظریه داده‌بنیاد برای پژوهش‌های اسلامی (مهرابی و همکاران، ۱۳۹۰)؛
۶. مدل لاکاتوش-کوهن به مثابه مدلی روش‌شناختی جهت نظریه‌پردازی در مدیریت اسلامی (گنجعلی و پارسا‌زاده، ۱۳۹۰)؛
۷. روش‌شناسی راهبردهای تدبیر در قرآن کریم، استقرارانی از پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی در دهه اخیر (لطیفی، ۱۳۹۰)؛
۸. روش نظریه‌پردازی شهید مطهری در مبحث رشد (نجاری، ۱۳۹۰)؛
۹. مدل

این روش پس از بررسی متون اسلامی و یا داده‌های حاصل از مصاحبه با خبرگان در زمینه مدیریت اسلامی، سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی را انجام می‌دهند و مدل متداولی را استخراج می‌کنند که بیانگر مقوله‌های اصلی، شرایط علی، زمینه‌ای، واسطه‌ای، راهبردها و پیامدهای موضوع مورد مطالعه است. با وجود کارآمد بودن روش گراند تئوری برای بیشتر تحقیقات مدیریت اسلامی، شاید بتوان گفت یکی از محدودیت‌های اصلی این روش در برخی از پژوهش‌های مدیریت اسلامی این است که در چنین روشی محقق یک چارچوب ذهنی از پیش تعیین‌شده برای استخراج نتایج پژوهش در قالب مدل متداول این روش دارد، ولی تضمینی وجود ندارد که این چارچوب ذهنی با تمامی متون اسلامی منتخب برای موضوع تحقیق متناسب و سازگار باشد.

روش تحلیل محتوا:^۱ روشی تحقیقی در گرفتن نتایج معتبر و تکرارپذیر از داده‌های استخراج شده از متن است که محققان به کمک آن، ویژگی‌های خاص پیام‌ها را به‌طور نظام‌یافته و عینی شناسایی می‌کنند (رضوانی، ۱۳۸۹، ص ۱۳۹ و ۱۴۰) و به دو روش تحلیل محتوای کمی و تحلیل محتوای کیفی تقسیم می‌شود؛ درحقیقت تحلیل محتوای کمی فن پژوهش عینی، اصولی به‌منظور تفسیر و تحلیل محتواست و تفکر بنیادی آن، قرار دادن اجزای یک متن (کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و مانند آن براساس واحدهایی که انتخاب می‌شوند) در مقولاتی می‌باشد که از پیش تعیین شده‌اند (اولاد قباد و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۱۶۸). تحلیل محتوای کیفی در جایی نمود می‌یابد که تحلیل کمی محدودیت دارد و یک روش تحقیق برای تفسیر ذهنی محتوای داده‌های متن از راه فرایندهای طبقه‌بندی سیستماتیک، کدبندی و تم‌سازی یا طراحی الگوهای شناخته شده است (ایمان، ۱۳۹۲، ص ۷۷). با وجود ظرفیت‌های این روش مانند امکان‌پذیر ساختن جستجوی موضوعی خاص در حجم نسبتاً زیادی از داده‌ها یا متون اسلامی، انعطاف‌پذیری روش برای تحلیل اطلاعات، قابلیت روش برای انجام مطالعات تطبیقی و ... در انجام برخی از تحقیقات مدیریت اسلامی با محدودیت‌هایی روبه‌رو است.

تحقیقات مدیریت اسلامی نگارش شده‌اند و در آنها معمولاً مراحل مختلف انجام یک پژوهش (از آغاز تا پایان) تبیین می‌شود (مقالات ۱، ۳، ۴، ۵، ۸، ۹، ۱۱، ۱۲، ۱۵ و ۱۶).

با وجود تلاش‌های زیادی که در حوزه روش‌شناسی تحقیقات مدیریت اسلامی انجام شده است، می‌توان گفت با توجه به ماهیت گسترده و رشد روزافزون مطالعات مدیریت اسلامی، روش‌شناسی پویا جزء جدایی‌ناپذیر این حوزه می‌باشد؛ از این رو همزمان با افزایش روزافزون مطالعات و تحقیقات مدیریت اسلامی، لازم است محققان در حوزه روش‌شناسی نیز تلاش کنند و افزون‌بر بررسی، تحلیل و نقد روش‌های موجود و توسعه و بهبود آنها به معرفی روش‌های پژوهش کارآمدتر در این باره بپردازند و خود را محدود به روش‌های موجود ننمایند.

از سوی دیگر همان‌گونه که توضیح داده شد؛ بررسی دقیق تحقیقات عرصه مدیریت اسلامی که مبتنی بر متون اسلامی بوده و در آنها از روش‌های متداول تحقیق در علوم انسانی همچون تئوری داده‌بنیاد، تحلیل مضمون، تحلیل محتوا و ... یا روش‌های ابداعی جدید استفاده شده است، نشان می‌دهد که با وجود آنکه به کارگیری هریک از این روش‌ها در جای خود کمک شایانی به پیشبرد تحقیقات مختلف می‌کنند، ولی در پاره‌ای موارد ظرفیت لازم برای استنباط درست از متن را ندارند و فقدان روش تحقیقی که با استفاده از آن بتوان یک متن را به‌طور جامع و به‌صورت مستقل بررسی نموده و علاوه‌بر استخراج الگوی اصلی متن، پیام (پیامهای) اصلی آن را نیز (که منظور صاحب متن بوده است) کشف نمود، به خوبی نمایان می‌شود. بدیهی است روش‌های تحقیق در مدیریت اسلامی باید به گونه‌ای باشد که به کشف حقایق دین بینجامد؛ از این رو نمی‌توان هر یافته‌ای را به اسلام نسبت داد و آن را اسلامی دانست، بلکه روش‌هایی باید به کار گرفت که توان استنباط آموزه‌های اسلامی را داشته باشند (منطقی، ۱۳۹۷، ص ۱۴۱). درحقیقت نباید روش معرفی شده مفاهیم را از پژوهش‌ها و متون دیگر بر متن اسلام تحمیل کند، بلکه با بررسی دقیق متون غنی و ارزشمند اسلام اجازه دهند تا مفاهیم از متون موردنظر نمایان شود. یکی از نکات مهم دیگری که باید در تدوین و معرفی روش‌های تحقیق مدیریت اسلامی مورد توجه قرار گیرد،

روش‌شناختی نظریه‌پردازی در علوم انسانی اسلامی (کافی و جمشیدی‌ها، ۱۳۹۱)؛ ۱۰. پارادایم اسلامی روش‌شناختی علوم انسانی (کافی، ۱۳۹۳)؛ ۱۱. ارائه مدلی برای انجام پژوهش‌های بنیادی در حوزه مطالعات مدیریت اسلامی (افجه و همکاران، ۱۳۹۳)؛ ۱۲. روش‌شناسی مطالعات دلالت‌پژوهی در علوم اجتماعی و انسانی: بنیان‌ها، تعاریف، اهمیت، رویکردها و مراحل اجرا (دانایی‌فرد، ۱۳۹۵)؛ ۱۳. ابزارهای شناخت در مدیریت اسلامی (منطقی، ۱۳۹۵)؛ ۱۴. کاستی‌های روش‌شناسی مقاله‌های علمی پژوهشی مدیریت اسلامی: آسیب‌شناسی فراروش (صادقی و همکاران، ۱۳۹۶)؛ ۱۵. کاربرد روش تحقیق نظریه داده‌بنیاد در استخراج نظریه از متون دینی (بهریزی لک و علی یاری، ۱۳۹۶)؛ ۱۶. کاوشی در روش اجتهادی و کاربست آن در مدیریت اسلامی (منطقی، ۱۳۹۷).

با مطالعه و بررسی دقیق این مقالات که در حوزه روش‌شناسی مدیریت اسلامی و برخی موضوعات مرتبط و نزدیک به آن در مجلات معتبر علمی کشور به چاپ رسیده است؛ ملاحظه می‌شود که هریک از دیدگاه خاص خود به دنبال بررسی روش‌های تحقیق به‌کار رفته در مطالعات مدیریت اسلامی و یا معرفی و تبیین روش‌های پژوهش جدید متناسب با این موضوع بوده‌اند و روش‌های معرفی شده در این مقالات با یکدیگر در تعارض نیستند و هریک از زاویه دید خود برای پاسخگویی به بخشی از تحقیقات مدیریت اسلامی مناسب می‌باشند. در یک دسته‌بندی کلی می‌توان این مقالات را در دو گروه قرار داد؛ گروه نخست، مقالاتی هستند که به بررسی، توصیف و تحلیل روش‌های تحقیق در مدیریت اسلامی و موضوعات مشابه پرداخته، ولی روش جدیدی را برای انجام این پژوهش‌ها معرفی نکرده‌اند (مقالات ۲، ۶، ۷، ۱۰، ۱۳ و ۱۴). بدیهی است با وجود آنکه نتایج این تحقیقات کمک بزرگی به توسعه مطالعات مدیریت اسلامی کرده، و امکان انجام مطالعاتی دقیق‌تر و کارآمدتر را فراهم می‌کند، ولی به دلیل اینکه روش خاصی را برای تحقیقات مدیریت اسلامی معرفی نمی‌کند، نمی‌توانند الگوی کاملی برای انجام یک پژوهش در این حوزه ارائه دهند. گروه دوم مقالاتی هستند که با هدف معرفی یک روش جدید برای انجام

تردید جدی قرار می‌گیرد بلکه در برخی موارد مفاهیمی بر متون اسلام تحمیل شده و یا به فهم نادرست متن می‌انجامد. در پژوهش‌های مبتنی بر متون دینی ضروری است هدف اصلی محقق، فهم درست متن و کشف پیام اصلی آن و مقصود گوینده متن باشد؛ از این رو لازم است با توجه به موضوع و یا سؤال اصلی تحقیق پس از انتخاب متنی که مرتبط و متناسب با آن باشد، متن به درستی واکاوی شود. به نظر می‌رسد برای دستیابی به این مهم حرکت از متن خوانی به سوی متن‌پژوهی و پیرو آن فهم عمیق‌تر متن، گامی بزرگ خواهد بود. مراد از متن‌پژوهی مواجهه تحلیلی با متن است که در چارچوب قواعد خاص به فهم ژرف‌نگرانه و سنجش‌گرانه متن و نقد منطقی آن می‌پردازد. متن‌پژوهی شامل درجه‌های گوناگون از تدبیر در متن تا تحلیل نظام‌مند آن می‌شود و نیازمند تعامل علمی و گفتگو با متن است (فرامرز قراملکی، ۱۳۹۹، ص ۵۲)؛ درحقیقت متن‌پژوهی تعامل زایا با متن است که از دستیابی به مسئله در متن می‌آغازد و با رویکردهای مستقیم و غیرمستقیم و با مطالعه نظام‌مند به تولید دانش از آن متن می‌انجامد (فرامرز قراملکی، ۱۳۹۹، ص ۹۹).

منظور از «متن‌پژوهی اکتشافی» یک روش مبتنی بر متن است که در آن محقق بر روی متن مشخصی متمرکز شده، و به دنبال فهم درست متن، تحلیل روشمند آن و استخراج پیام یا پیام‌های اصلی نهفته در متن می‌باشد. در این روش محقق به دنبال فهم مقصود اصلی متن بدون هیچ‌گونه پیش‌داوری است. برای این کار محقق در بخش زیادی از کار خود، روش ترسیم الگو برای فهم بهتر متن را به کار می‌برد و سرانجام الگوی حاکم بر متن منتخب تحقیق را کشف و استخراج می‌کند؛ درحقیقت در این روش محقق از یک‌سو با پژوهش بر روی متن به دنبال فهم دقیق و تحلیل آن و از سوی دیگر به دنبال کشف الگوی موجود در متن با توجه به روابط بین مفاهیم و متغیرهای متن است. از این رو عنوانی برای آن انتخاب شد که بیانگر تأکید آن بر دو مقوله پژوهش در متن و اکتشافی بودن آن باشد. از آنجاکه این روش می‌تواند کمک شایانی به تولید علم با استفاده از متون اسلامی بنماید، می‌توان گفت در فرایند علم در قوس صعود قرار دارد و درصدد ارتقای مطالعات موجود و ارائه نقطه عطفی در این مسیر است.

اینکه همه متون دینی برای همه موضوعات مناسب نیست و برای هر موضوع تحقیقی می‌بایست متونی انتخاب کرد که از غنای لازم برای بررسی آن موضوع برخوردار باشد و سپس با به‌کارگیری روشی درست، نظام و روابط موجود بین مفاهیم یک متن را استخراج و استنباط کرد؛ در همین راستا و با در نظر گرفتن نکات یادشده، در این مقاله سعی بر آن است که روش تحقیق متن‌پژوهی اکتشافی در متون اسلامی معرفی و تبیین شود.

معرفی روش متن‌پژوهی اکتشافی

با توجه به تنوع شاخه‌های موجود در رشته مدیریت و گستردگی بسیار زیاد متون دین اسلام، ضروری است محقق برای انجام پژوهش با رویکرد اسلامی در موضوع مورد مطالعه خود، نخست اقدام به انتخاب متون اسلامی مرتبط با موضوع نموده، سپس روش تحقیقی متناسب با کار خود را اتخاذ کند تا بتواند فهم درست و معتبری از متون انتخاب شده را دریابد. می‌توان گفت هرچه روش تحقیقی که برای این کار استفاده می‌شود، متن منتخب را بهتر مورد بررسی و تحلیل قرار دهد، می‌تواند منجر به فهم بهتر و غیرسوگیرانه‌تری از متن گردد؛ درحقیقت فهم متون، انسان را با اندیشه صاحب متن نزدیک و هم‌افق می‌سازد. فهم درست مستلزم ابزارهای مناسب فهم نیز می‌باشد؛ بدین جهت ابزارهای صحیح انسان را به عدم سوءتفاهم رهنمون می‌سازد (رستگار مقدم‌گوهری، ۱۳۸۹، ص ۱۱). در این راستا رعایت برخی نکات نیز ضروری و لازم است؛ برای مثال در مطالعه و تحقیق متن نبایست جمله‌ای را از وسط عبارتی بزرگ در آیه قرآن یا حدیث اعم از خطبه، نامه و کلمات قصار و ... برداشت و مستقل، مجزا و بی‌ارتباط با جملات یا عبارات قبلی و بعدی مورد تحقیق و مطالعه قرار داد، بلکه باید آن را در کل متن و همراه با دیگر عبارات در نظر گرفت (حسین‌نژاد، ۱۳۵۷، ص ۴۴) و در این صورت است که می‌توان پیام متن را به درستی استخراج و دریافت کرد.

با وجود رشد روز افزون مطالعات و تحقیقات مدیریت اسلامی در سال‌های اخیر و اشتیاق فراوانی که محققان به این حوزه نشان داده‌اند، بدیهی است در صورتی که در این تحقیقات از روش‌های تحقیق درست و متناسب با آن استفاده نگردد، نه تنها ارزش یافته‌های حاصل از این تلاش‌ها در محافل علمی مورد

مراحل روش تحقیق متن‌پژوهی اکتشافی

با وجود اینکه در روش «متن‌پژوهی اکتشافی» از مفاهیم و راهکارهای روش‌های تحقیق در علوم انسانی و اسلامی و روش‌های معرفی شده در مطالعات مدیریت اسلامی برای تبیین و تدوین فرایند و مراحل انجام آن به‌نحوی شایسته استفاده شده است، اما این روش با هیچ‌یک از آنها انطباق کامل ندارد و وجه تمایز اصلی آن با سایر روش‌ها، بررسی دقیق متن منتخب برای ترسیم الگوی مفهومی هر بخش از متن و درنهایت کشف الگویی از روابط بین متغیرها و مفاهیم در کل متن می‌باشد؛ ازاین‌رو می‌توان گفت این روش در هیچ‌یک از تحقیقاتی انجام شده در این حوزه مشاهده نشده است و می‌توان آن را به‌عنوان یک روش جدید معرفی کرد. بدیهی است هر روش تحقیقی که معرفی می‌شود، مراحل خاص مربوط به خود را دارد و برای انجام بهتر تحقیق لازم است مراحل آن معرفی و تبیین شود. در ادامه مراحل این روش که با استفاده از مراحل مختلف روش‌های پژوهش متداول در مدیریت اسلامی و تحقیقات انجام شده در حوزه روش‌شناسی مدیریت اسلامی و برخی از موضوعات مرتبط تدوین شده، بیان می‌شود. در این روش فرض بر این است که محقق با توجه به گستردگی متون اسلامی در زمانی مشخص امکان بررسی همه این متون را برای موضوع تحقیق خود ندارد. پس لازم است که بخش خاصی از متون را که با موضوع و سؤال تحقیق تناسب بیشتری دارد، انتخاب و با استفاده از یک فرایند هشت مرحله‌ای الگوی اصلی نهفته در متن را استخراج کند. در ادامه مراحل این روش توضیح داده می‌شود (نمودار ۱).

مرحله ۱. در مرحله نخست موضوع تحقیق بیان می‌شود و با توجه به آن بررسی می‌شود که آیا روش متن‌پژوهی اکتشافی با موضوع تناسب دارد یا خیر؟ به عبارت دیگر، آیا با این روش می‌توان پاسخ مناسبی برای مسئله مورد تحقیق یافت؟ در صورتی که پاسخ مثبت باشد، می‌توان از این روش استفاده کرد. این روش معمولاً برای تحقیقاتی مناسب است که هدف آن استخراج و ارائه الگویی مبتنی بر متون اسلامی باشد.

مرحله ۲: با توجه به دامنه گستردگی متون اسلامی شامل قرآن، نهج البلاغه، کتب حدیثی و روایی، تفسیر و کتاب‌های دانشمندان اسلامی و... لازم است محقق با مشورت اساتید و صاحب‌نظران متن

انتخابی خود از متون اسلامی با توجه به موضوع تحقیق خود مشخص کند و در طول تحقیق به متن منتخب پایبند بماند. این موضوع از آن جهت لازم است که هر پژوهشی باید بنابر توانایی فرد محقق و سایر عوامل مرتبط محدود شود. تحدید دامنه تحقیق در مطالعات تطبیقی اهمیت بیشتری دارد و انتخاب آن، گزینش راهبردی در فرایند تحقیق است (فرامرزی قراملکی، ۱۳۸۸، ص ۱۵۶).

مرحله ۳. متن انتخاب شده به بخش‌های کوچک‌تری تقسیم می‌شود؛ به‌گونه‌ای که هر بخش دارای پیوستگی مطالب بوده، و در مورد یک بحث و زیرموضوع مشخص بیان شده باشد. این بخش‌های کوچک‌تر در این روش فراز (یا سیاق کلام) نامیده می‌شود.

مرحله ۴. محقق با مطالعه دقیق فرازهای مختلف متن و یا متون منتخب (و در صورت وجود شرح یا شرح‌هایی برای متن انتخاب شده با مطالعه شرح‌های مربوطه) نمودار مفهومی مربوط به آن را استخراج می‌کند؛ به‌گونه‌ای که هر نمودار معرف روابط موجود در گفتارهای مختلف متن هر فراز باشد. این امر بدین معناست که هر نمودار باید به خوبی روابط علی، سببی، پیامدها، راهکارها، اجزا، ابعاد، نمونه‌ها و... را در هر فراز به نمایش بگذارد.

مرحله ۱-۴. همه نمودارهای استخراج شده از کل متن منتخب و یا دست‌کم تعداد قابل قبولی از آنها به نظر خبرگان و متخصصان متون اسلامی می‌رسد تا در صورت برداشت نادرست پژوهشگر از متن و استخراج نمودار ناقص و نادرست، اصلاح و بازنویسی شود؛ در این مرحله درحقیقت محقق به دنبال سنجش میزان اعتبار استنباط و یافته‌های خود از متن فرازها است. می‌توان گفت که پس از انجام این مراحل محقق فهم بهتر و کامل‌تری از کل متن و روابط گفتارها، عناصر، مؤلفه‌ها و کلمات موجود در متن می‌یابد و بهتر می‌تواند الگوی حاکم بر متن را کشف کند.

مرحله ۵. بخش‌های مختلف به همراه نمودارهای استخراج شده با هدف کشف الگوی نهفته در کل متن دوباره مطالعه و الگوی کلی اولیه متن استخراج می‌شود؛ در این مرحله محقق شاید به چند الگوی متفاوت در متن دست یابد که لازم است با استفاده از نظر خبرگان الگوی مناسب‌تر را انتخاب کند.

مرحله ۶. کل متن انتخاب شده دوباره مطالعه و جایگاه روابط موجود در هر بخش و نمودار در الگوی کلی مشخص می‌شود؛

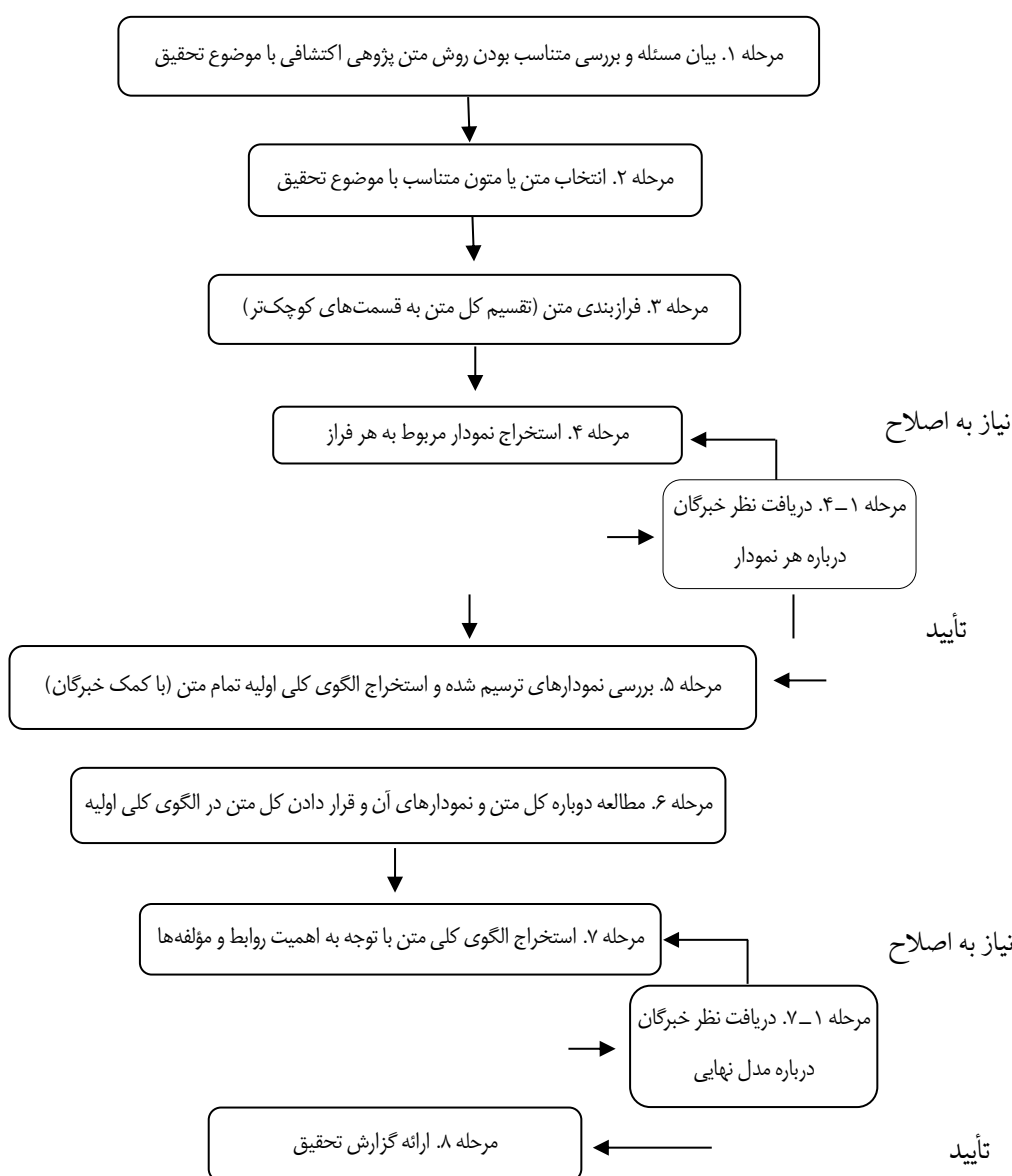
متفاوت روابط بین متغیرها بیانگر تأکید بر هر رابطه در متن با روش متن‌پژوهی اکتشافی است.

مرحله ۱-۷. مدل نهایی استخراج شده به نظر خبرگان و اندیشمندان می‌رسد و در صورت نیاز اصلاحات لازم انجام می‌گیرد و درحقیقت صحت و اعتبار یافته‌های محقق بررسی می‌شود.

مرحله ۸. با استفاده از الگوی نهایی به دست آمده یک گزارش تحلیلی از تحقیق ارائه می‌شود. بدیهی است این گزارش نتایج تحقیق را با استفاده از متن یا متون انتخاب شده نشان می‌دهد.

به‌گونه‌ای که جایگاه کلیه گفتارها و جملات متن در الگوی اصلی مشخص باشد.

مرحله ۷. پس از اینکه کل متن در الگوی اصلی قرار می‌گیرد؛ الگوی کلی متن با توجه به اهمیت هر رابطه و تأکیدی که بر آن شده، دوباره ترسیم می‌شود؛ به‌گونه‌ای که الگوی موجود بیانگر وجود یا نبود متغیر در هر رابطه است و هر جا رابطه‌ای وجود دارد، تعداد مؤلفه‌های موجود در آن و میزان تأکید آن مشخص باشد. درحقیقت در الگوی ترسیم شده نهایی میزان ضخامت

نمودار ۱. مراحل روش متن‌پژوهی اکتشافی

غیرسوگیرانه متن شروع و با استخراج مدل نهایی تحقیق پایان می‌یابد.

۳. استفاده از این روش چنین امکانی را به محققان می‌دهد که بدون پیش‌داوری، نظام مفاهیم در یک متن دینی را کشف کنند؛ درحقیقت پس از بررسی دقیق متن از سوی محقق روابط پنهان مفاهیم متن و مدل نهایی آن پدیدار می‌شود. افزون بر آن با توجه به اینکه برای الگوی نهایی حاصل از این روش چارچوب خاصی ارائه نشده است، قالب الگوی نهایی هر متن می‌تواند متفاوت از سایر متون باشد و محقق می‌تواند بدون گرفتار شدن در محدودیت‌های ناشی از ضرورت پابندی مدل نهایی به قالب مشخص، آزاد دست‌انگیزی در متن را استخراج کند؛ درحقیقت در این روش ارائه مدل نهایی بدون پیش‌داوری و از انعطاف‌پذیری خوبی برخوردار است.

۴. یکی از ویژگی‌های دیگر این روش آن است که با توجه به الگو محور بودن آن و ترسیم الگوهای تمامی فرازهای متن و الگوی نهایی کل متن می‌تواند بار معنایی بالایی را به مخاطبان تحقیق منتقل کند؛ درحقیقت در این روش الگوهای ترسیم شده هر فراز می‌تواند معنای هر فراز و الگوی نهایی نیز پیام نهایی متن را به خوبی نشان دهد؛ به گونه‌ای که ضخامت روابط بین مؤلفه‌ها در نمودار نهایی می‌تواند بیانگر تأکید بیشتر متن منتخب بر آن رابطه باشد.

۵. باتوجه به آنکه در این روش کل متن انتخاب شده به دقت بررسی و الگوی نهایی ترسیم شده، برگرفته از کل متن است، یک ارتباط انعکاسی دوطرفه بین الگوی نهایی و متن برقرار است؛ به گونه‌ای که به آسانی می‌توان تمامی مؤلفه‌های هر یک از روابط در الگوی نهایی را درون متن بازبایی کرد و یا برعکس با انتخاب بخشی از متن جایگاه مؤلفه‌های استخراج شده از آن بخش را در الگوی نهایی یافت.

۶. در این روش در مرحله‌ای که محقق به دنبال فهم درست متن است؛ با دقت در متن تدبیر می‌کند و در صورت نیاز با مطالعه شرح‌های نوشته شده بر متن، نظرات خبرگان آن متن را تجمیع می‌نماید؛ درحقیقت محقق منابع دست اول اسلامی را محور تحقیق خود قرار می‌دهد، اما با مطالعه نظرات و اعتبارسنجی

با استفاده از روش متن پژوهی اکتشافی و فرایند هشت مرحله‌ای آن می‌توان الگوی نهایی متن متناسب با موضوع تحقیق را استخراج و نتایج حاصل از آن را استنباط کرد. در این روش محقق بدون اینکه هیچ‌گونه پیش‌فرض اولیه‌ای از متن و یا چارچوب الگوی نهایی حاصل از آن داشته باشد، به مطالعه دقیق و عمیق متن می‌پردازد و به اصطلاح در آن غوطه‌ور می‌شود؛ درحقیقت محقق در مقام اکتشاف مقصود گوینده متن است، به همین دلیل مفهومی به متن تحمیل نمی‌شود و الگوی نهایی به‌طور خالص برآمده از خود متن می‌باشد و اصالت آن حفظ می‌شود. در نتیجه این کار، روابط موجود بین مفاهیم و اجزای یک متن با دقت قابل قبولی ترسیم و پیام یا پیام‌های اصلی نهفته در متن استخراج می‌شود. بدیهی است این روش در تضاد با سایر روش‌های تحقیق در مدیریت اسلامی نبوده، و برای نوع خاصی از تحقیقات مدیریت اسلامی پیشنهاد می‌شود که بتوان با انتخاب یک متن واحد و یا چند متن مرتبط به هم الگوی مفاهیم موجود در متن را استخراج کرد؛ به‌طور کلی مهم‌ترین ویژگی‌هایی که این روش را از سایر روش‌های تحقیق در مطالعات مدیریت اسلامی متمایز می‌کند، عبارتند از:

۱. در این روش نخست متن یا متون متناسب با موضوع تحقیق انتخاب می‌شود و محقق تا پایان پژوهش به این متن پایبند می‌ماند. این موضوع با توجه به گستردگی متون اسلامی از اهمیت بالایی برخوردار است، زیرا از یک‌سو محقق بخشی از متون اسلامی را برای تحقیق انتخاب می‌کند که با موضوع تحقیق مرتبط باشد و وارد موضوعات نامربوط نمی‌شود و از سوی دیگر به دلیل مشخص بودن حدود متنی تحقیق امکان بررسی دقیق برای وی فراهم می‌شود. در این روش غوطه‌وری و تعمق محقق در متن یک عامل اساسی برای استنباط درست وی از متن است.

۲. در روش متن‌پژوهی اکتشافی در هر فراز تمامی روابط بین مفاهیم و اجزای یک متن با دقت قابل قبولی ترسیم می‌شود، این کار افزون‌بر اینکه به درک عمیق متن می‌انجامد، از تحمیل معنا به متن جلوگیری می‌کند و می‌تواند زمینه‌ساز استخراج درست پیام‌های اصلی متن در قالب الگوی نهایی تحقیق گردد؛ درحقیقت در این روش کار محقق با تلاش برای فهم بهتر و

از متون اسلام، استفاده از متون دینی به‌عنوان ابزاری برای تأیید و یا توجیه نظریه‌های اندیشمندان و... .

۹. بخش زیادی از تحقیقاتی که امروزه در حوزه مدیریت اسلامی انجام می‌شود؛ به دنبال ارائه مدلی از زیرشاخه‌های مدیریت با رویکرد اسلامی است. این روش به سبب اینکه با محوریت استخراج الگو و مدل از متون اسلام تدوین شده است، می‌تواند روش مناسبی برای این دسته تحقیقات باشد.

به‌منظور تبیین بهتر موضوع و مقایسه روش متن‌پژوهی اکتشافی با سایر روش‌های تحقیق متداول به کار رفته در تحقیقات مدیریت اسلامی در جدول ۱، توضیح هر روش به‌طور خلاصه و نحوه ارتباط آنها با متن و محدودیت‌های هر روش در بررسی متون اسلامی آمده است. بدیهی می‌باشد که این روش نیز مانند سایر روش‌های تحقیق با محدودیت‌هایی در به‌کارگیری روبه‌رو است.

برداشت خود در طول تحقیق به یافته‌های خود از متن اعتبار می‌بخشد.

۷. یکی از ویژگی‌های این روش شفافیت مراحل مختلف فرایند تحقیق و قابلیت به‌کارگیری آن برای محققان علاقه‌مند به مدیریت اسلامی است؛ افزون بر آن با توجه به شفافیت و روشنی مراحل مختلف این روش و مبتنی بودن آن بر متن منتخب امکان بررسی و نقد یافته‌های تحقیق اعم از الگوی نهایی، الگوی‌های فرازها، نتایج تحقیق، یافته‌های جانبی و... از سوی محققان دیگر وجود دارد.

۸. استفاده درست از این روش می‌تواند به محقق کمک کند تا از برخی مشکلات و خطاهایی اجتناب کند که در راه تحقیقات مدیریت اسلامی وجود دارد؛ مواردی از قبیل تحمیل یک مفهوم به متن اسلامی بر اثر به‌کارگیری روش نامناسب و ناسازگار با تحقیق، تفسیر به رأی محقق، برداشت نادرست و غیرکارشناسانه

جدول ۱. مقایسه روش‌های تحقیق پیشین به‌کار رفته در تحقیقات مدیریت اسلامی با روش متن‌پژوهی اکتشافی

ردیف	عنوان روش	توضیح خلاصه روش	نحوه ارتباط با متن	محدودیت‌های روش در بررسی متون اسلامی
۱	تحلیل مضمون	در روش تحلیل مضمون پس از مطالعه متن، کدهای اولیه از متن استخراج شده و سپس با کدگذاری مجدد، کدهای استخراج شده در قالب مفاهیم قرار می‌گیرد و در نهایت مقوله اصلی تشکیل می‌شود (عابدی‌جعفری و همکاران، ۱۳۹۰).	براساس روندی مشخص مضمون‌های پایه (شناسه‌ها نکات کلیدی متن)، مضمون‌های سازمان‌دهنده (مضمون‌های به‌دست آمده از ترکیب و تلخیص مضمون‌های پایه) و مضمون‌های فراگیر (مضمون‌های عالی و دربرگیرنده اصول حاکم بر متن به مثابه کل) نظام‌مند و به صورت نقشه‌های شبکه تارنما، رسم و مضمون‌های برجسته هر یک از این سه سطح همراه با روابط بین آنها نشان داده می‌شود.	با توجه به مراحل مضمون‌بندی در این روش در برخی از تحقیقات مشکلاتی ناشی از طبقه‌بندی اجباری مفاهیم در مضمون‌ها رخ خواهد داد؛ افزون بر آن مدل نهایی استخراج شده با این روش به‌گونه‌ای است که بیانگر روابط علت و معلولی نیست.
۲	تحلیل محتوا	درحقیقت تحلیل محتوا فن پژوهش عینی، اصولی و کمی به‌منظور تفسیر و تحلیل محتواست و تفکر بنیادی آن عبارت از قرار دادن اجزای یک متن (کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و مانند آن بنا بر واحدهایی که انتخاب می‌شوند) در مقولاتی است که از پیش تعیین شده‌اند (رضوانی، ۱۳۸۹)	در تحقیقاتی که با روش تحلیل محتوا انجام می‌شود، معمولاً تأکید محقق بر روی کاویدن موضوع یا شاخه‌ای از مدیریت در متون اسلامی است.	در این روش احتمال تفسیر به رأی یا تطبیق اجباری مفاهیم مدیریت با مفاهیم اسلامی وجود دارد؛ افزون بر این یکی از محدودیت‌های روش فقدان تعریف و روبه‌قطعگی و مشخص نبودن مراحل کار است.
۳	نظریه‌پردازی داده بنیاد	روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد برای تدوین تئوری‌هایی است که در داده‌های گردآوری و تحلیل شده به‌صورت نظام‌مند ریشه دارد. هدف نهایی این روش، ارائه تبیین‌های جامع تئوریک درباره یک پدیده خاص است که به صورت استقرائی از مطالعه آن پدیده حاصل می‌شود (دانایی‌فرد و امامی، ۱۳۸۶)	محققان پس از بررسی متون اسلامی و یا داده‌های حاصل از مصاحبه با خبرگان در زمینه مدیریت اسلامی، سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی را انجام می‌دهند و مدل متداولی را استخراج می‌کنند که بیانگر مقوله‌های اصلی، شرایط علی، زمینه‌ای، واسطه‌ای، راهبردها و پیامدهای موضوع مورد مطالعه است.	در این روش محقق یک چارچوب ذهنی از پیش تعیین شده برای استخراج نتایج تحقیق دارد؛ درحالی‌که تضمینی وجود ندارد که این چارچوب ذهنی با تمامی متون اسلامی منتخب برای موضوع تحقیق متناسب و سازگار باشد.

ردیف	عنوان روش	توضیح خلاصه روش	نحوه ارتباط با متن	محدودیت‌های روش در بررسی متون اسلامی
۴	توصیفی تحلیلی	در این روش معمولاً محقق افزون‌بر تصویرسازی آنچه هست؛ به تشریح و تبیین دلایل چگونه بودن و چرایی وضعیت مسئله و ابعاد آن می‌پردازد.	محقق برای تبیین و توجیه دلایل استنباط و یافته‌های خود تلاش می‌کند تا با جستجو در ادبیات و مباحث نظری تحقیق و تدوین گزاره‌ها و قضایای کلی موجود درباره آن تکیه‌گاه استدلالی محکمی فراهم کرده، با توصیف و تحلیل موضوع نتایج درستی را از متن استنباط کند.	این روش می‌تواند طیف گسترده‌ای از پژوهش‌های مبتنی بر متن را دربرگیرد، اما مراحل و فرایند مشخصی برای انجام تحقیق با این روش ارائه نشده است؛ با اقبال محققان به روش‌های جدیدتر مانند تحلیل محتوا، تحلیل مضمون، نظریه‌پردازی داده‌بنیاد و... در سال‌های اخیر توجه به این روش کمتر شده است.
۵	فرامطالعه	یکی از روش‌های بررسی، ترکیب و آسیب‌شناسی پژوهش‌های گذشته می‌باشد و یک تجزیه و تحلیل عمیق از کارهای پژوهشی صورت‌گرفته در یک حوزه خاص انجام می‌دهد.	فرامطالعه شامل چهار قسمت اصلی است که عبارتند از: فراتحلیل (تحلیل کمی محتوای مطالعات اولیه)، فراروش (تحلیل روش‌شناسی مطالعات اولیه)، فرانظری (تحلیل نظریه‌های مطالعات اولیه)، فراترکیب (تحلیل کیفی محتوای مطالعات اولیه)	روش مناسبی برای انجام تحقیقاتی است که قصد بررسی تحقیقات گذشته را دارد، اما این روش برای بررسی منابع دست اول اسلامی مناسب نبوده و بدین منظور طراحی نشده است.
۶	روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم	روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم بر مبانی و مبادی معرفت‌شناسی اسلامی مبتنی است و برای انجام تحقیقاتی که در آن پژوهشگر به دنبال تحقیق بر روی موضوعی خاص با استفاده از آیات قرآن است، طراحی شده است (لسانی فشارکی و مرادی زنجانی، ۱۳۸۵)	با استفاده از این روش محقق در یک فرایند هشت مرحله‌ای پس از تحدید و تبیین موضوع تحقیق و تعریف کلیدواژه‌های متناسب با آن، آیات مربوط به موضوع را مشخص می‌کند و با مطالعه آیات و تدبر در آن و مراجعه به تفاسیر معتبر الگوی نهایی موضوع تحقیق از نظر قرآن کریم است.	روش مناسبی برای انجام تحقیق موضوعی در قرآن کریم است، ولی هنگامی که محقق به دنبال بررسی یک متن مشخص به‌طور کامل باشد، استفاده از این روش مناسب نیست.
۷	دلالت‌پژوهی	در روش دلالت‌پژوهی محقق به دنبال بررسی دلالت‌ها، آثار، پیامدها، کاربردهای یک فلسفه، یک چارچوب، یک نظریه، یک مدل، یا یک ایده برای رشته یا موضوع دیگری است (دانایی فرد، ۱۳۹۶)	روش‌شناسی دلالت‌پژوهی مناسب انجام پژوهش‌هایی است که در آن محقق قصد دارد از سهم باری‌های یک رشته، یک مکتب، یک فلسفه، یک نحله مطالعاتی، یک چارچوب، یک نظریه، یک مدل، یا یک ایده عام و بعضاً خاص رهنمودهای اولیه‌ای برای رشته یا حوزه مطالعاتی یا موضوع مطالعاتی خود احصا کند.	این روش‌شناسی در پی انجام پژوهش تجربی (تبیین، فهم و واکاوی) نیست، چون هدف آن دلالت‌پژوهی می‌باشد و در مواردی خاص مناسب است که پژوهشگر در پی کسب دانش عاریه‌ای می‌باشد.
۸	متن‌پژوهی اکتشافی	روش متن‌پژوهی اکتشافی یک روش مبتنی بر متن است که در آن محقق بر روی متن مشخصی متمرکز می‌شود و به دنبال فهم درست متن، تحلیل روشمند آن و استخراج پیام یا پیام‌های اصلی نهفته در متن است.	در این روش با توجه به گستردگی متون اسلامی محقق بخش مشخصی از متون اسلامی را که با موضوع و سؤال تحقیق تناسب بیشتری دارد، انتخاب و با استفاده از یک فرایند هشت مرحله‌ای الگوی اصلی نهفته در متن را استخراج می‌کند. در این مراحل بخش زیاد کار از روش ترسیم الگو برای فهم بهتر متن استفاده و سرانجام الگوی حاکم بر متن منتخب تحقیق کشف و استخراج می‌شود.	این روش برای نوع خاصی از تحقیقات مدیریت اسلامی مناسب است که با توجه به موضوع و سؤال تحقیق بتوان از یک یا چند متن مشخص استفاده کرد و در مواقعی که متن یا متون یکپارچه مرتبط با یک موضوع مشخص وجود نداشته باشد، این روش نمی‌تواند کارا باشد.

ارائه و تشریح یک نمونه

برای نشان دادن یک نمونه تحقیق با استفاده از متن پژوهی اکتشافی می‌توان تحقیق استخراج الگوی رهبری امام علی (علیه السلام) در عهدنامه مالک اشتر (رضی الله عنه) را ارائه کرد؛ در واقع به‌جای اینکه برای استخراج الگوی رهبری از همه متون اسلامی استفاده کنیم، نخست این پرسش کلیدی مطرح می‌شود که آیا امکان بررسی همه متون اسلامی وجود دارد یا خیر؟ آیا محقق قصد بررسی همه متون اسلامی را دارد و یا با توجه به گستردگی و دامنه وسیع متون

اسلامی، قصد دارد الگوی رهبری را از بخش مشخصی از متون استخراج کند؟ به‌نظر می‌رسد به لحاظ پیچیدگی و حجم بالای کار، بهتر است متن خاصی را از بین متون دینی برگزید و برای این کار در نظر گرفت که این کار با روش یادشده تناسب دارد. در مرحله دوم لازم است با نظر متخصصان، متن متناسب با موضوع تحقیق انتخاب شود. در بین متون اسلامی، نهج البلاغه در موارد بسیاری امام علی (علیه السلام) به مباحث حکومت، اداره، مدیریت و رهبری پرداخته‌اند و در متن آن، نامه ۵۳ امام علی (علیه السلام) به مالک

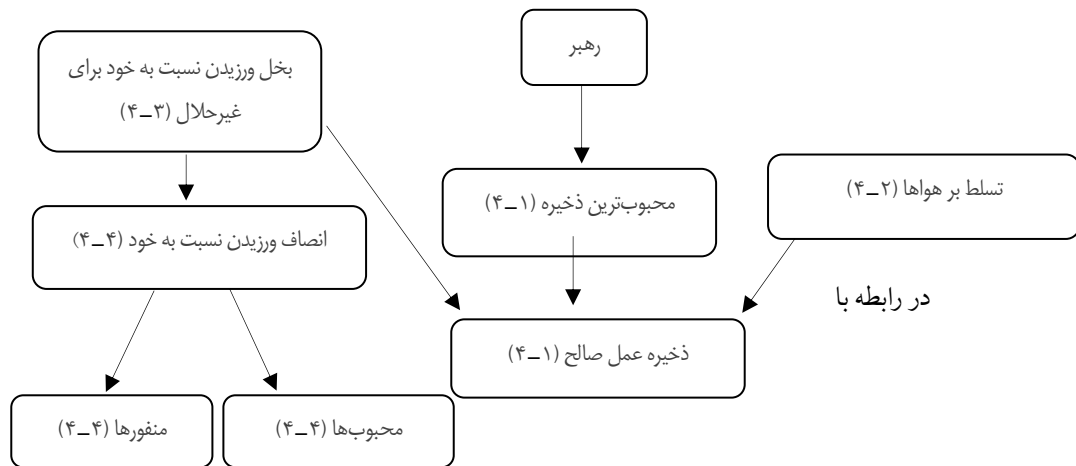
استخراج شود که هر نمودار معرف روابط موجود در گفتارهای مختلف متن باشد. برای این کار هر فرازی به‌طور مجزا به قسمت‌های کوچک‌تر (بند) تقطیع و برای هر نمودار روابط موجود بین بندهای آن استخراج شد. در اینجا برای مشاهده نمونه کار، فراز ۴ و الگوی استخراج شده از روابط آن را می‌آوریم.

فراز ۴. «فَلْيَكُنْ أَحَبَّ الدَّخَائِرِ إِلَيْكَ ذَخِيرَةُ الْعَمَلِ الصَّالِحِ» (۴-۱)، «فَأَمْلِكْ هَوَاكَ» (۴-۲) «وَشَحِّحْ بِنَفْسِكَ عَمَّا لَا يَحِلُّ لَكَ» (۴-۳)، «فَإِنَّ الشَّحَّ بِالنَّفْسِ الْإِنْصَافُ مِنْهَا فَيَا أَحَبُّ أَوْ كَرِهْتُ» (۴-۴).

ترجمه: پس باید محبوب‌ترین اندوخته‌ها در نزد تو عمل صالح باشد؛ بنابراین بر هواها تسلط باش، نسبت به خود از آنچه بر تو حلال نیست بخل بورز، زیرا بخل به خود، انصاف دادن از خود است، درباره با آنچه محبوب یا منفور انسان است.

اشتر رضی الله عنه که به عهدنامه مالک اشتر معروف شده، طولانی‌ترین پیمان‌نامه‌ای است که از جانب حضرت نوشته شده است و دربرگیرنده اساسی‌ترین مباحث در مدیریت، رهبری و حکومت می‌باشد؛ از این رو در این تحقیق با استفاده از نظر متخصصان متن کامل عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه به‌عنوان بهترین متن متناسب با موضوع رهبری برای تحقیق انتخاب شد.

چنان‌که بیان شد، در مرحله سوم متن انتخاب شده به بخش‌های کوچک‌تری (فرازی یا سیاق) تقسیم می‌شود؛ به‌گونه‌ای که هر بخش دارای پیوستگی مطالب بوده، و در مورد یک بحث و زیرموضوع مشخصی بیان شده باشد. در تحقیق پیش‌رو متن عهدنامه به ۷۹ فراز تقسیم شده است. در مرحله چهارم پس از مطالعه متن اصلی و بررسی برخی از شرح‌های نوشته‌شده بر عهدنامه تلاش گردید تا نمودار موجود در هر بخش به‌گونه‌ای

نمودار ۲. الگوی مفهومی متن فراز ۴ عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه

تسلط رهبر بر هوای نفس (۴-۲) و بخل ورزیدن نسبت به خود برای غیرحلال (۴-۳) و در ادامه راه دستیابی به راهکار دوم، یعنی بخل ورزیدن نسبت به خود (نفس) برای غیرحلال را انصاف ورزیدن نسبت به خود (نفس) (۴-۴) می‌داند؛ همچنین امام علی رضی الله عنه اشاره می‌فرماید که این انصاف‌ورزی باید نسبت به محبوب‌های رهبر (۴-۴) و منفورهای وی (۴-۴) باشد.

به‌منظور فهم و درک بهتر محتوای متن شریف عهدنامه و استخراج الگوی روابط موجود در همه فرازها و سپس کل عهدنامه

همان‌گونه که در متن و نمودار ۲ (مربوط به فراز ۴) ملاحظه می‌شود؛ امام علی رضی الله عنه در توصیه‌های خود به مالک اشتر به وی سفارش می‌فرماید که در ایفای نقش رهبری خود به دنبال محبوب‌ترین ذخیره باشد (۴-۱) و از دیدگاه حضرت محبوب‌ترین ذخیره برای رهبری ذخیره عمل صالح (۴-۱) است؛ اکنون این پرسش به ذهن می‌آید که ذخیره عمل صالح به‌عنوان محبوب‌ترین ذخیره برای رهبر چگونه به دست می‌آید. حضرت در ادامه به این پرسش پاسخ می‌دهد و دو راهکار برای ذخیره عمل صالح بیان می‌فرماید:

بخش عمده مفاهیم و جملات موجود در متن عهدنامه به تبیین رابطه متقابل بین ابعاد بالا می‌پردازد.

در مرحله ششم، متن عهدنامه با استفاده از نمودارهای هر فراز دقیقاً مطالعه و موارد تبیین شده بین ابعاد الگوی پیشنهادی اولیه برای هر رابطه به صورت دوسویه در قالب نمودار رابطه‌ای ترسیم شد؛ برای مثال نموداری دوسویه برای رابطه بین خداوند با مالک (رهبر) استخراج و در آن مشخص شد که امام (علیه السلام) برای تبیین رابطه بین خداوند و مالک ۱۰ مفهوم و برای تبیین رابطه بین مالک و خداوند ۲۴ مفهوم را در عهدنامه آورده‌اند. نتایج بررسی دقیق متن عهدنامه براساس این نمودارها در جدول ۲ آمده است.

کلیه فرازها با روش بالا مطالعه و نمودارهای مربوطه استخراج شد. پس از آن چند نمونه از نمودارهای استخراج شده به رؤیت خبرگان مدیریت اسلامی و نهج البلاغه رسید و اصلاحات لازم انجام گرفت که با این کار مرحله چهارم تکمیل شد. در مرحله پنجم فرازها و نمودارهای استخراج شده با هدف کشف الگوی نهفته در کل متن عهدنامه دوباره مطالعه و بررسی شد و پس از ارائه چند الگو و بازخوانی دوباره فرازها الگوی پیشنهادی اولیه استخراج گردید؛ براساس این الگو بخش عمده بیانات امام علی (علیه السلام) در عهدنامه را می‌توان در رابطه بین ابعاد خداوند (۱)، امام علی (علیه السلام) (۲)، مالک (رهبر) (۳)، کارگزاران (۴)، مردم (۵) و دشمن (۶) قرار داد؛ درحقیقت می‌توان گفت

جدول ۲. روابط موجود در الگوی رهبری استخراج شده از عهدنامه مالک اشتر

درصد تجمعی موارد یافت شده	تعداد تجمعی موارد یافت شده	درصد موارد یافت شده	تعداد موارد یافت شده	عنوان رابطه	کد رابطه	ردیف (براساس رتبه و تعداد موارد)
۴۲٫۵	۹۴	۴۲٫۵	۹۴	رابطه رهبر (مالک) با مردم	۳-۵	۱
۶۰٫۶	۱۳۴	۱۸٫۱	۴۰	رابطه رهبر (مالک) با کارگزاران	۳-۴	۲
۷۲	۱۵۸	۱۰٫۸	۲۴	رابطه رهبر با خداوند	۳-۱	۳
۷۶	۱۶۸	۴٫۵	۱۰	رابطه خداوند با رهبر	۱-۳	۴
۸۰٫۵	۱۷۸	۴٫۵	۱۰	رابطه کارگزاران با رهبر	۴-۳	۵
۸۴٫۲	۱۸۶	۳٫۶	۸	رابطه رهبر با خود	۳-۳	۶
۸۷٫۳	۱۹۳	۳٫۲	۷	رابطه رهبر با دشمن	۳-۳	۷
۸۹٫۶	۱۹۸	۲٫۳	۵	رابطه امام علی (علیه السلام) با خداوند	۳-۶	۸
۹۱٫۹	۲۰۳	۲٫۳	۵	رابطه امام علی (علیه السلام) با مالک (رهبر)	۲-۱	۹
۹۴٫۱	۲۰۸	۲٫۳	۵	رابطه مردم با رهبر	۲-۳	۱۰
۹۵٫۵	۲۱۱	۱٫۴	۳	رابطه خداوند با امام علی (علیه السلام)	۵-۳	۱۱
۹۶٫۸	۲۱۴	۱٫۴	۳	رابطه خداوند با کارگزاران	۱-۲	۱۲
۹۸٫۲	۲۱۷	۱٫۴	۳	رابطه خداوند با مردم	۱-۴	۱۳
۹۹٫۵	۲۲۰	۱٫۴	۳	رابطه مالک (رهبر) با امام علی (علیه السلام)	۱-۵	۱۴
۱۰۰	۲۲۱	۰٫۴	۱	رابطه کارگزاران با خداوند	۳-۲	۱۵
					۴-۱	

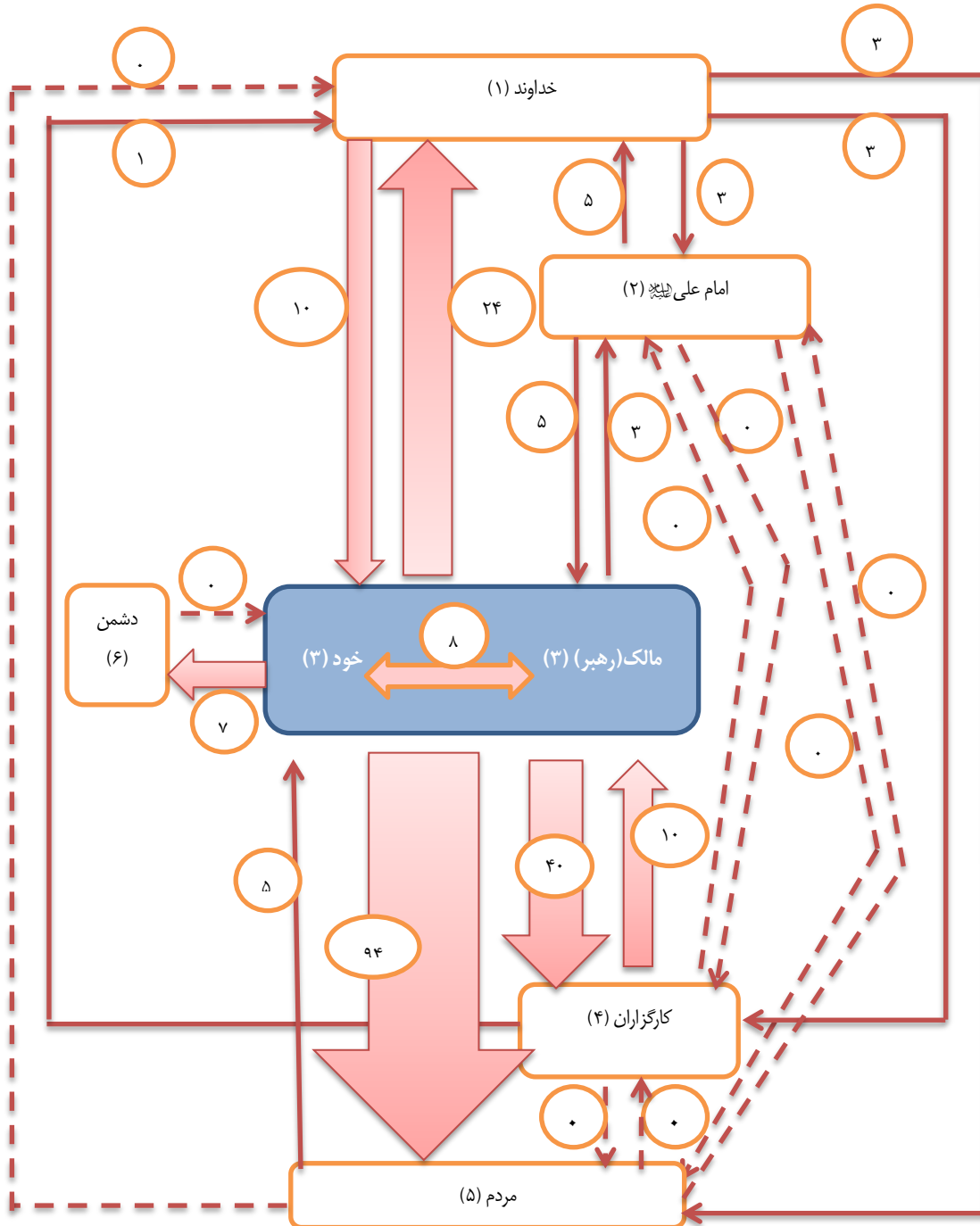
نهج البلاغه (۱۲ نفر) رسید و پس از انجام اصلاحات لازم مورد تأیید قرار گرفت تا مرحله هفتم تکمیل شود.

این مدل به عنوان مدل نهایی این تحقیق معرفی الگوی رهبری امام علی (علیه السلام) در عهدنامه مالک اشتر (ع) و گزارش تحلیلی آن بیانگر نتایج آن است (مرحله ۸). می‌توان گفت یکی از ویژگی‌های این روش ترسیم الگو، این است که ضخامت هر نمودار میزان تأکید متن بررسی شده بر آن رابطه را نسبت به سایر روابط نشان می‌دهد و این موضوع در هیچ‌یک از تحقیقات و الگوهای پیشین مشاهده نشده است که از جنبه‌های نوآوری این تحقیق می‌باشد.

در مرحله هفتم پس از اینکه کل متن در الگوی اصلی قرار گرفت؛ الگوی کلی متن با توجه به اهمیت هر رابطه و تأکید بر آن، دوباره ترسیم شد؛ به گونه‌ای که الگوی موجود بیانگر وجود یا نبودن متغیر در هر رابطه می‌باشد و هر جا رابطه‌ای وجود دارد، تعداد مؤلفه‌های موجود در آن و میزان تأکید و اهمیت آن مشخص است؛ درحقیقت با بررسی تمام نمودارهای رابطه‌ای استخراج شده، الگوی نهایی رهبری امام علی (علیه السلام) در عهدنامه به صورت نمودار ۳ ترسیم شد. پس از آن مدل نهایی استخراج شده به نظر خبرگان و اندیشمندان حوزه مدیریت، مدیریت اسلامی و

است و می‌توان الگوهای ارائه شده در سایر نامه‌های امام علی علیه السلام به زمامداران زمان خود مانند محمد بن ابی‌بکر، عثمان بن حنیف، عبدالله بن عباس و ... را با روش متن‌پژوهی اکتشافی استخراج و با الگوی استخراج شده از این نامه مقایسه کرد.

افزون بر آن با استفاده از این روش کلیه روابط موجود در الگوی استخراج شده قابل پیگیری در متن عهدنامه می‌باشد و به صورت متقابل می‌توانیم جایگاه همه گفتارهای هر فراز را در الگوی نهایی ردیابی کنیم. بدیهی است الگوی ارائه شده، الگوی رهبری مطرح از سوی امام علی علیه السلام در عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه

نمودار ۳: الگوی رهبری امام علی علیه السلام در عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه

بحث و نتیجه‌گیری

بی‌تردید متون غنی و ارزشمند اسلام دربر دارنده معنایی عمیق بوده و فهم درست معنا و مفهوم آن، افزون‌بر نیاز به تلاش علمی جدی و مداوم محققان، نیازمند روش‌های تحقیق متناسب با آن است. روش‌هایی که امکان فهم، تحلیل و تفسیر متن را برای محققان فراهم و به آنان کمک کند تا برداشت درستی از این متون داشته باشند. این موضوع با توجه به افزایش روزافزون تحقیقات مدیریت اسلامی و ماهیت آن، که از یک‌سو متمرکز در مطالعات و تحقیقات علمی رشته مدیریت می‌باشد و از سوی دیگر لازم است براساس منابع معتبر اسلامی و فهم درست آن انجام گیرد؛ اهمیت ویژه‌ای دارد که تلاش‌های زیادی را در حوزه روش‌شناسی مدیریت اسلامی در سال‌های اخیر به همراه داشته است.

در این مقاله تلاش شد تا با بررسی دقیق روش‌های تحقیق به‌کار رفته در مطالعات مدیریت اسلامی و مقالات مرتبط با روش‌شناسی این حوزه، روش جدیدی برای تحقیقات مدیریت اسلامی که مبتنی بر متون اسلامی می‌باشد، با عنوان «متن‌پژوهی اکتشافی» معرفی و تبیین گردد تا گامی در راستای انجام بهتر تحقیقات سازگار با این روش برداشته شود. می‌توان گفت این شیوه به‌عنوان یک روش پژوهش جدید با تکیه بر متون معتبر دین مبین اسلام، کفایت و قابلیت لازم برای پیشبرد برخی از پژوهش‌های مدیریت اسلامی را دارد و این امکان را به محققان می‌دهد که الگوی اصلی حاکم بر متون اسلامی را استخراج کنند.

با وجود اینکه در تدوین و معرفی روش متن‌پژوهی اکتشافی از محتوا و مراحل روش‌های تحقیق متداول علوم انسانی همچون داده‌بنیاد، تحلیل مضمون، تحلیل محتوا و... و نیز تحقیقات انجام شده در حوزه روش‌شناسی مدیریت اسلامی و موضوعات مرتبط استفاده شده، اما این روش با هیچ‌یک از روش‌های پیش‌گفته مطابقت نداشته است و روشی جدید به شمار می‌رود. در مقایسه با تحقیقات انجام شده در حوزه روش‌شناسی مدیریت اسلامی می‌توان گفت این تحقیق نیز همانند بیشتر آنها با توجه به عدم پاسخگویی روش‌های متداول تحقیق در علوم انسانی به نیازهای برخی تحقیقات مدیریت اسلامی انجام شده است. هدف اصلی این مقاله نیز مانند مقالات ترک‌زاده (۱۳۸۸)، مهرابی و همکاران

(۱۳۹۰)، نجاری (۱۳۹۰)، کافی و جمشیدی‌ها (۱۳۹۱)، افجه و همکاران (۱۳۹۳)، دانایی‌فرد (۱۳۹۵)، بهروزلیک و علی‌یاری (۱۳۹۶) و منطقی (۱۳۹۷) معرفی یک روش جدید برای انجام تحقیقات مدیریت اسلامی و تبیین مراحل مختلف انجام آن است، اما روش معرفی شده و مراحل آن متفاوت از روش‌های محققان پیشین می‌باشد. بدیهی است روش‌های تحقیق معرفی شده در این مقالات با اینکه تشابه زیادی با هم ندارند، با یکدیگر در تعارض هم نیستند و هر یک از زاویه دید خود برای پاسخگویی به بخشی از تحقیقات مدیریت اسلامی مناسب می‌باشند.

در روش «متن‌پژوهی اکتشافی» محقق یک یا چند متن متناسب با موضوع تحقیق را از بین گستره متون اسلامی برمی‌گزیند و با پایبندی به متن منتخب، الگوی حاکم بر متن را استخراج می‌کند. برای انجام این کار در این روش یک فرایند هشت مرحله‌ای پیشنهاد شد که براساس آن پس از بیان مسئله و بررسی متناسب بودن روش متن‌پژوهی اکتشافی با موضوع تحقیق، متن یا متون متناسب با موضوع انتخاب می‌شود. در ادامه پس از فرازبندی متن و استخراج الگوی مربوط به هر فراز و دریافت نظر خبرگان، نخست یک الگوی اولیه و سپس الگوی کلی حاکم بر متن اسلامی انتخاب و استخراج می‌گردد و پس از دریافت نظر خبرگان در مورد الگوی نهایی، گزارش و نتایج تحقیق ارائه می‌شود.

از موارد مهمی که به‌عنوان یافته‌های جدید در «متن‌پژوهی اکتشافی» به شمار می‌رود و پیش از این در سایر روش‌های تحقیق به‌کار رفته در تحقیقات مدیریت اسلامی مشاهده نشده است و از مهم‌ترین وجوه تمایز این شیوه با سایر روش‌ها می‌باشد؛ می‌توان به این موارد اشاره کرد: ارائه الگوی نهایی متن با توجه به اهمیت هر رابطه و میزان تأکید بر آن (با استفاده از ضخامت روابط بین مؤلفه‌ها)، ترسیم نمودار برای هر بخش یا فراز متن به منظور درک درست و عمیق متن و جلوگیری از تحمیل معنا به متن، استخراج درست پیام‌های اصلی متن در قالب الگوی نهایی و کشف نظام مفاهیم در یک متن دینی بدون پیش‌داوری، انتقال بار معنایی بالا به مخاطبان با توجه به ترسیم الگوهای تمامی فرازهای متن و الگوی نهایی کل متن، وجود ارتباط انعکاسی دوسویه بین الگوی

۵. بررسی شود که آیا این روش تنها برای مطالعات مدیریت اسلامی و موضوعات مرتبط با آن کاربرد دارد و یا اینکه می‌تواند برای سایر موضوعات مبتنی بر متون دینی استفاده شود.

۶. با توجه به آنکه یکی از ویژگی‌های این روش، شفافیت مراحل مختلف در فرایند تحقیق است، به نظر می‌رسد قابلیت به‌کارگیری برای سایر نظام‌های دینی و عقیدتی را هم دارا می‌باشد؛ پس پیشنهاد می‌شود به‌کارگیری این روش در سایر متون نیز مورد بررسی قرار گیرد.

بدیهی است این روش نیز مانند سایر روش‌های تحقیق بدون عیب نیست و دارای برخی نواقص و کاستی‌ها می‌باشد، اما این امر نباید مانع از ارائه روش‌های جدید در مطالعات مدیریت اسلامی گردد؛ درحقیقت معرفی این روش و روش‌های جدید دیگر، سرآغازی برای استفاده از روش‌های نوین در حوزه مطالعات مدیریت اسلامی خواهد بود. استفاده از این روش برای نوع خاصی از تحقیقات مدیریت اسلامی پیشنهاد می‌شود که با توجه به موضوع تحقیق بتوان از یک یا چند متن مشخص استفاده کرد. بدیهی است روش پیشنهاد شده در این مقاله پاسخی اولیه (قطعاً ناکامل) برای انجام تحقیقات مبتنی بر متون دینی در حوزه مدیریت اسلامی است و بی‌تردید ارائه نظرات مفید و سازنده از سوی صاحب‌نظران می‌تواند به رشد و کارآمدتر شدن این روش کمک کند.

نهایی و تمامی متن، دارا بودن ظرفیت مناسب برای انجام تحقیق‌های مبتنی بر منابع دست اول اسلامی، شفافیت مراحل مختلف فرایند تحقیق و قابلیت به‌کارگیری آن برای محققان علاقه‌مند به مدیریت اسلامی و ظرفیت بالای روش برای تحقیقاتی که به دنبال ارائه و طراحی الگو و مدل می‌باشند.

در به‌کارگیری این روش می‌توان محدودیت‌هایی را نیز برشمرد: مشکلات ناشی از دسترسی به خبرگان، زمان‌بر بودن مراحل تحقیق، نیاز به کسب آشنایی لازم و کافی محقق با زبان متن و ظرایف زبان‌شناختی برای استخراج الگوی نهایی و نیز نبود متن یا متون یکپارچه‌ای که مرتبط با یک موضوع مشخص باشد.

پیشنهاد برای تحقیقات آینده

۱. می‌توان گفت روش متن‌پژوهی متون اسلامی، بیشتر روشی متن‌محور است تا موضوع‌محور. پس با توجه به اینکه برای بسیاری از موضوعات قابل بررسی در متون اسلامی، متن یکپارچه و واحدی وجود ندارد، پیشنهاد می‌شود امکان انجام برخی تغییرات در این روش و به‌کارگیری آن با محوریت یک یا چند موضوع در متون اسلامی بررسی گردد.

۲. پیشنهاد می‌شود بررسی مقایسه‌ای این شیوه با سایر روش‌های تحقیق کیفی در علوم انسانی و معرفی شده در حوزه مطالعات مدیریت اسلامی صورت گیرد.

۳. با استفاده از این روش نامه ۵۳ نهج البلاغه بررسی و الگوی رهبری امام علی علیه السلام در آن به خوبی استخراج شد؛ از این رو پیشنهاد می‌شود تحقیق‌های دیگری برای متون مختلف همانند نامه ۳۱ نهج البلاغه (نامه تربیتی امام علی علیه السلام به امام حسن علیه السلام)، سایر نامه‌های امام علی علیه السلام به زمامداران، برخی سوره‌های قرآن و ... با این روش انجام شود تا بهتر مورد اعتبارسنجی و اصلاح قرار گیرد.

۴. پیشنهاد می‌شود با این روش چند متن مرتبط باهم (مانند سوره‌های قرآن در مورد پیامبران و یا نامه‌های امام علی علیه السلام به زمامداران) بررسی و الگوی نهایی هر یک به‌طور جداگانه استخراج و سپس امکان ادغام آنها و دستیابی به یک الگوی یکپارچه بررسی شود.

منابع

۱. نهج البلاغه (۱۳۸۸)، ترجمه حسین انصاریان، قم: انتشارات آیین دانش.
۲. اعظمی، امیر؛ حسن عابدی جعفری، وهادی سلامی (۱۳۹۲)، «شناسایی عوامل تعیین‌کننده در آسیب‌شناسی پژوهش‌های انجام شده در حوزه مدیریت اسلامی و ارائه راهکارهای لازم جهت رفع آسیب‌ها با استفاده از رویکرد AHP-QFD»، فصلنامه چشم انداز مدیریت دولتی، س ۴، ش ۱۶، ص ۱۱۵-۱۳۷.
۳. افجه، سیدعلی اکبر؛ ولی‌الله نقی پورفر و محمود جعفرپور (۱۳۹۳)، «ارائه مدلی برای انجام پژوهش‌های بنیادی در حوزه مطالعات مدیریت اسلامی» (مورد مطالعه: عدالت توزیعی در سازمان)، فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، س ۱۷، ش ۳۳، ص ۵۶-۶۲.
۴. اولادقباد، بهاره؛ فتحیه فتاحی‌زاده و مرضیه محمصص (۱۳۹۹)، «ساختار تعاملات مدیریتی حاکمان از رهگذر تحلیل محتوای نامه ۵۳ نهج البلاغه»، دوفصلنامه علمی مطالعات قرآن و حدیث، س ۱۳، ش ۲، ص ۱۶۷-۱۹۲.
۵. ایمان، محمدتقی (۱۳۹۲)، ارزیابی پارادایمی برنامه‌های توسعه اقتصادی-اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۶. بهروزلی‌لک، غلامرضا و حسن علی‌یاری (۱۳۹۶)، «کاربرد روش تحقیق نظریه داده‌بنیاد در استخراج نظریه از متون دینی»، فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، س ۲۱، ش ۴، ص ۵۴۹-۵۶۶.
۷. پسندیده، عباس (۱۳۸۶)، «درآمدی بر روش‌شناسی فهم معارف روان‌شناختی از احادیث»، فصلنامه علوم حدیث، س ۱۲، ش ۳ و ۴، ص ۸۸-۱۰۹.
۸. تاجمیر ریاحی، جواد؛ علی صفری و نصرالله شاملی (۱۳۹۶)، «تبیین ابعاد رهبری سازمانی بر مبنای نظام ارزشی اسلام با استفاده از آموزه‌های نهج البلاغه»، فصلنامه مدیریت اسلامی، س ۲۵، ش ۲، ص ۹۳-۱۱۳.
۹. ترک‌زاده، جعفر (۱۳۸۸)، «روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل، روشی برای گردآوری، تحلیل و استنتاج از داده‌های کیفی پربعد در مسیر توسعه دانش مدیریت اسلامی»، فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی، س ۱۵، ش ۶۱، ص ۱۲۳-۱۴۲.
۱۰. حسین‌نژاد، ق (۱۳۵۷)، روش تحقیق مفهومی در متون اسلامی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۱. خاکی، غلامرضا (۱۳۷۸)، روش تحقیق با رویکردی بر پایان‌نامه نویسی، تهران، مرکز تحقیقات علمی کشور.
۱۲. خنیفر، حسین و نفیسه زروندی (۱۳۸۹)، «پژوهش کیفی: رهیافتی نو در مطالعات مدیریت». فصلنامه راهبرد، س ۱۹، ش ۵۴، ص ۲۴۳-۲۵۶.
۱۳. دانایی‌فرد، حسن (۱۳۹۵)، «روش‌شناسی مطالعات دلالت پژوهی در علوم اجتماعی و انسانی»، فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی، س ۲۲، ش ۸۶، ص ۳۹-۷۱.
۱۴. دانایی‌فرد، حسن و سیدمجتبی امامی (۱۳۸۶)، «استراتژی‌های پژوهش کیفی: تأملی بر نظریه‌پردازی داده‌بنیاد»، نشریه اندیشه مدیریت راهبردی، س ۱، ش ۲، ص ۶۹-۹۷.
۱۵. رستگار مقدم‌گوهری، هادی (۱۳۸۹)، روش فهم متن، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
۱۶. رضوانی، روح‌الله (۱۳۸۹)، «تحلیل محتوا»، مجله عیار پژوهش در علوم انسانی، س ۲، ش ۳، ص ۱۳۷-۱۵۶.
۱۷. سهرابی، بابک؛ امیر اعظمی، وحیدرضا یزدانی (۱۳۹۰)، «آسیب‌شناسی پژوهش‌های انجام شده در زمینه مدیریت اسلامی با رویکرد فرا ترکیب»، فصلنامه چشم‌انداز مدیریت دولتی، س ۲، ش ۶، ص ۹-۲۴.
۱۸. صادق‌زاده قمصری، علیرضا (۱۳۸۶)، «رویکرد اسلامی به روش‌شناسی تربیتی، تبیین امکان و ضرورت»، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، س ۶، ش ۲۱، ص ۱۴۱-۱۷۲.

۱۹. صادقی، امیر؛ اصغر مشبکی اصفهانی، اسدالله کردنایبج، وسیدحمید خدادادحسینی (۱۳۹۴)، «فرا روش پژوهش‌های مدیریت اسلامی در ایران (مورد مطالعه: مقاله‌های علمی پژوهشی ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۴)»، فصلنامه مدیریت اسلامی، دوره ۲۳، ش ۴، ص ۱۰۱-۱۳۲.
۲۰. صادقی، امیر؛ اصغر مشبکی اصفهانی؛ اسدالله کردنایبج و سیدحمید خدادادحسینی (۱۳۹۶)، «کاستی‌های روش‌شناسی مقاله‌های علمی پژوهشی مدیریت اسلامی؛ آسیب‌شناسی فرا روش»، فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی، س ۲۳، ش ۹۲، ص ۷-۴۴.
۲۱. عابدی‌جعفری، حسن؛ حمزه خواستار و امیر اعظمی (۱۳۸۹)، «پرسش‌های بزرگ در زمینه مطالعات سازمان و مدیریت اسلامی»، مجله علوم انسانی دانشگاه امام حسین (علیه‌السلام)، س ۱۷، ش ۷۹، ص ۱۳۵-۱۵۸.
۲۲. عابدی‌جعفری، حسن؛ محمدسعید تسلیمی؛ ابوالحسن فقیهی و محمد شیخ‌زاده (۱۳۹۰)، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»، نشریه اندیشه مدیریت راهبردی، س ۵، ش ۲، ص ۱۵۱-۱۹۸.
۲۳. عابدی‌جعفری، حسن؛ و محمد ازگلی (۱۳۸۸)، «مروری بر سیر تحقیقات مدیریت اسلامی در ایران»، مجله علوم انسانی دانشگاه امام حسین (علیه‌السلام)، س ۵، ش ۱۹، ص ۹۹-۱۲۰.
۲۴. فرامرزقراملکی، احد (۱۳۸۸)، اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی، ج ۳، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
۲۵. فرامرزقراملکی، احد (۱۳۹۹)، از متن‌خوانی تا متن‌پژوهی با تأکید بر علوم دینی، مشهد: انتشارات حوزه علمیه خراسان.
۲۶. کافی، مجید (۱۳۹۳)، «پارادایم اسلامی روش‌شناختی علوم انسانی»، دوفصلنامه اسلام و علوم اجتماعی، س ۶، ش ۱۱، ص ۲۵-۵۱.
۲۷. کافی، مجید و غلامرضا جمشیدی‌ها (۱۳۹۱)، «مدل روش‌شناسی نظریه‌پردازی در علوم اسلامی»، فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی، س ۱۸، ش ۷۲، ص ۸۱-۱۰۹.
۲۸. گنجعلی، اسدالله و محمد پارسازاده (۱۳۹۰)، «مدل لاکاتوش-کوهن به مثابه مدلی روش‌شناختی جهت نظریه‌پردازی در مدیریت اسلامی»، دو فصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی، دوره ۵، ش ۱۰، ص ۱۹۹-۲۲۰.
۲۹. لطیفی، میثم (۱۳۹۰)، «روش‌شناسی راهبردهای تدبیر در قرآن کریم؛ استقرائی از پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی در دهه اخیر»، دوفصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی، س ۵، ش ۲، ص ۲۵-۵۵.
۳۰. منطقی، محسن (۱۳۹۵)، «ابزارهای شناخت در مدیریت اسلامی»، فصلنامه عیار پژوهش در علوم انسانی، س ۷، ش ۱، ص ۶۷-۸۲.
۳۱. منطقی، محسن (۱۳۹۷)، «کاوشی در روش اجتهادی و کاربرست آن در مدیریت اسلامی»، فصلنامه چشم‌انداز مدیریت دولتی، س ۹، ش ۳۵، ص ۱۳۹-۱۵۷.
۳۲. مهربابی، امیرحمزه؛ حسین خنیفر؛ علی‌نقی امیری؛ حسن زارعی‌متین، و غلامرضا جندقی (۱۳۹۰)، «معرفی روش‌شناسی نظریه داده‌بنیاد برای تحقیقات اسلامی»، فصلنامه مدیریت فرهنگ سازمانی، س ۹، ش ۲۳، ص ۵-۳۰.
۳۳. نجاری، رضا (۱۳۹۰)، «روش نظریه‌پردازی شهید مرتضی مطهری در نظریه رشد»، دو فصلنامه مدیریت اسلامی، دانشگاه امام حسین (علیه‌السلام)، س ۱۹، ش ۲، ص ۸۷-۱۰۳.